

ГОЛОКОСТ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ НА ОСНОВІ ФОНДІВ КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ І СВІДЧЕНЬ ОЧЕВИДЦІВ

Роботу виконала:

Аврамишина Марія Анатоліївна,
учениця 10 класу
Кременецького ліцею
імені У. Самчука

Керівник роботи:

Семенюк Людмила Іванівна

Зміст

Вступ.

Розділ 1. Загальна характеристика документів із фондів Кременецького краєзнавчого музею та свідчень очевидців про Голокост.

Розділ 2. Голокост на території Південно-Західної Волині.

2.1. Політика окупаційної влади щодо єврейської громади.

2.2. Гетто на Кременеччині.

2.3. Масові розстріли єврейського населення у 1942 році.

2.4. Стосунки між єврейським народом і українцями у роки нацистської окупації.

Розділ 3. Вшанування пам'яті жертв Голокосту на Кременеччині.

Висновки.

Література.

Додатки.

На конкурсі робота зайняла 1 місце.

Вступ

Актуальність теми

Питання Голокосту на Кременеччині є надзвичайно важливою проблемою, яка розкриває особливості окупаційного режиму на Кременеччині у роки Другої світової війни.

Ця тема є актуальною, оскільки на сьогодні немає загального комплексного дослідження проблеми Голокосту на території краю, а лише є окремі статті, спогади очевидців масових злодіянь фашистів.

У зв'язку з новими підходами до історії, переосмисленням подій Великої Вітчизняної війни, необхідно переглянути і джерельну базу, серед якої значне місце займають архівні матеріали провінційних музеїв, спогади очевидців, які розкривають злочини німецько-фашистської окупації на Кременеччині.

Завдання

1. Дати загальну характеристику документів із фондів ККМ та свідчень очевидців про Голокост на Кременеччині;

2. Проаналізувати Голокост на Кременеччині, а саме:

- показати політику окупаційної влади щодо єврейської громади;
- висвітлити історію створення гетто на Кременеччині, а також життя єврейського населення в ізольованій частині міста;
- показати масові злодіяння нацистських окупантів щодо євреїв у 1942 р.;
- охарактеризувати взаємини між єврейським народом і українцями.

Показати вшанування пам'яті жертв Голокосту на території краю.

Об'єктом дослідження є німецько-фашистський окупаційний режим на території Південної Волині, а саме Голокост.

Предметом дослідження є архівні джерела Кременецького краєзнавчого музею, свідчення очевидців про злодіяння нацистських окупантів на території Кременеччини.

Хронологічні рамки дослідження. 1941 – осінь 1942 рр.

Наукова новизна одержаних результатів. Пошукове дослідження є першою спробою аналізу, комплексного дослідження Голокосту на основі архівних джерел Кременецького краєзнавчого музею та свідчень очевидців про масове винищення єврейського населення на території краю.

Практичне значення. Пошукове дослідження може бути використане музейними працівниками для підготовки екскурсій, вчителями, на уроках історії України і для підготовки позакласних заходів. Воно може бути цікаве для студентів і старшокласників.

Розділ 1. Загальна характеристика документів із фондів Кременецького краєзнавчого музею та свідчень очевидців про Голокост на Кременеччині

Науково-пошукове дослідження будь-якої теми зумовлює необхідність опрацювання й засвоєння певної джерельної бази. Для вивчення проблеми Голокосту на Кременеччині ми проаналізували значну частину документів із фондів Кременецького краєзнавчого музею, а також свідчення очевидців тих подій.

Архівні документи музею з цієї проблеми представлені офіційними матеріалами, щоденниками, мемуарами, приватним листуванням, фотодокументами.

Головними джерелами у дослідженні Голокосту є «Довідка-інформація про Кременець у період Другої світової війни», інв. № 2120, 27669, док. 1. та «Акт розслідування злочинів фашистських окупантів на території Кременеччини» (на 11 листах), № 5119, 27668, док. 1. У цих матеріалах зібрані дані Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Комісія мала дуже широкі повноваження: проводила розслідування нацистських злочинів і визначала матеріальні збитки, виявляла імена військових злочинців, а також публікувала одержані результати. У цих архівних матеріалах Кременецького музею ми віднайшли численні факти про масове винищення нацистськими окупантами єврейського населення на території краю.

Надзвичайну цінність для дослідження Голокосту становить мемуарна література, серед якої слід виділити «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного (ККМ – і – 8570/7695/1).

Це щоденник жителя м. Кременця – 17-річного юнака Романа Кравченка-Бережного, який був речовим доказом на Нюрнберзькому судовому процесі над головними нацистськими злочинцями. Щоденник складається з двох частин (зошитів): перша – рукопис; друга – машинописний текст – 136 сторінок. У Кременецькому краєзнавчому музеї представлено першу частину щоденника. Це невеликий зошит, який розпочато 11 липня 1941 р. і закінчено 17 червня 1942 р. У щоденнику вміщено декілька вирізок із газет. На сьогоднішній день щоденник є в одній із експозицій музею в залі Другої світової війни. Він демонструється поряд із портретом Романа Кравченка-Бережного. У цій же експозиції демонструється книга «Переключка», подарована автором, видана у 1978 році. Це коротка автобіографічна повість, де автор робить спробу переосмислити події, поглянути у минуле, переплітаючи свої спогади із сьогоденням.

Ще одним щоденником періоду Другої світової війни є «Спогади 1930–1950 роки» Василя Підмурного, який складається з чотирьох частин (книг). Тут характеризуються події довоєнного Кременця, організація та діяльність

«Просвіти», національно-повстанський рух, заслання до Сибіру та інше. Значну частину рукопису присвячено Другій світовій війні (1 книга), а саме злодіянням нацистських окупантів на території краю, організації гетто, масових розстрілів єврейського населення. У 1996 році Василь Підмурний передав «свій скарб» (як він його оцінює) сестрі Анисії Ліснічук, а після смерті автора рукопис передали до краєзнавчого музею (ККМ – і – 8691/6955).

У повоєнний період надбанням музею стали спогади представників Кременецької єврейської громади, які зуміли пережити роки Голокосту (ККМ – 29334 – РК – 361). Ці свідчення очевидців були систематизовані сім'єю Флангерут Заава (м. Авраам) уже в Ізраїлі (куди переїхали майже всі євреї) і передані до Кременця 14 березня 1992 року. На жаль, цих свідчень під назвою «Pinkas Kremeniec memoial» (453 сторінки) ми не зуміли прочитати, оскільки вони написані на івриті. Однак у книзі вміщено фотографії, які було використано при написанні роботи [1].

Цінним джерелом з історії Голокосту на Кременеччині є декілька примірників газети «Кременецький вісник», випуск якої було дозволено в роки нацистської окупації. Незважаючи на те, що в газеті публікувалися здебільшого розпорядження гебітскомісара, оголошення по місту, пронацистські статті, ми виявили деякі відомості про життя єврейської громади міста. У повоєнний період усі випуски «Кременецького вісника» було передано до Тернопільського архіву, однак у Кременецькому музеї залишилося два примірники, вміщені в експозиції залу Другої світової війни. Це газети під № 10 і № 31 1942 року.

Надбанням музею після радянсько-німецької війни стали листи із фронту, на фронт, однак інформації про Голокост у них ми не знайшли.

Окремою групою архівних матеріалів про злодіяння нацистських окупантів на території Кременеччини є фотодокументи. Це світлини, зроблені польським фотографом Генріком Германовичем. Серед них: фото гетто, підпал гетто, зондеркоманди на фоні Замкової гори, краєвиди міста тощо. Важливим матеріалом з вивчення Голокосту є фотографії, зроблені кінооператором Олександром Воронцовим після звільнення Кременця. Він працював у місті разом із державною комісією з розслідування злочинів нацистів. В експозиція музею представлені знімки невідомих фотографів людей єврейської громади. У цьому пошуковому дослідженні ці матеріали також були використані.

Цінним джерелом дослідження Голокосту є свідчення очевидців. Ці матеріали можна розділити на дві групи. Перша – це ті спогади, які зібрані кременечанами і сьогодні є надбанням музею. Це спогади Г. Філановського, Л. Ковальчука, С. Турика, Е. Германович, С. Щуцмана, І. Вериківської та інших.

Другу групу документів складають спогади очевидців, зібрані нами при написанні роботи. Це спогади В.П. Чорнобай, Г.М. Чорнобай, Н. Масловської, О. Сороки, Р. Закалець, Д. Грищенко та інших.

При дослідженні проблеми Голокосту на території краю ми використали публікації у місцевій пресі, дослідження краєзнавців.

Розділ 2. Голокост на території Південно-Західної Волині

2.1. Політика окупаційної влади щодо єврейської громади

Голокост у перекладі з давньогрецької означає «всепалення». Це організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали близько 6 млн євреїв, а в Україні – понад 1,4 млн осіб. В основу Голокосту був покладений антисемітизм – одна з форм національної нетерпимості, виражена у ворожому ставленні до євреїв. Антиєврейська політика являла собою систему заходів, що були покликані обмежити, принизити, скасувати, позбавити прав єврейське населення в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя. Нацистська влада прийняла чималу кількість законодавчих актів, які послідовно юридично та морально-психологічно дискримінували єврейський народ і створили для нього умови, які були несумісні з життям.

Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр, де 29 вересня 1941 року за один день було знищено 33 711 євреїв*. Такі ж табори смерті були влаштовані в більшості міст нашої держави, в тому числі й у Кременці. Про масові розстріли у нашому місті розповідають Хрестова гора з піщаним яром, Якутський Тир і єврейське гетто. Вони стали символами Голокосту на Південно-Західній Волині.

Гортаючи аркуші архівних матеріалів Кременецького краєзнавчого музею, сторінки спогадів очевидців, можна відтворити політику Голокосту.

2 липня 1941 року німецько-фашистські війська вступили в Кременець, а через декілька днів розпочалися масові розстріли людей. Комісією по обліку втрат і визначенню злочинів, вчинених німецькими загарбниками, яка працювала після закінчення Другої світової війни, встановлено: «...За період з 5/07 по 20/07 1941 року в районі було розстріляно більше 1000 людей» [2.А.2]. Серед них було багато євреїв: учитель французької мови Давид Лерер з дружиною, Костянтин Ейсмунд, лікарі Гойзбург і Вайлер та інші.

Ці розстріли відбувалися під Хрестовою горою. Саме тут починається «Голгофа іудеїв» Кременеччини.

У журналі «Звезда Востока» № 1 за 1984 рік вміщено документальний нарис «На дорогах війни», в якому фронтовий журналіст із Узбекистану Маматкул Арабов розповідає про трагедію на околицях міста. Він разом із кінооператором Олександром Вороновим брали участь у Комісії з розслідування

* Правильно – за 29 та 30 вересня 1941 р. (прим. ред.).

гітлерівських злочинців на Кременеччині. «Від жаху і гніву рука не в силах тримати камеру, – пише він. – З трудом фотографуємо тіла вбитих діточок у глибокому яру. Був жаркий день полудень, світило сонце, а на дні яру розкопували трупи, складаючи їх у рядки. Більше 300 дітей! Потворно! Ні члени державної комісії, ні натовп на краю яру, ні ми, ні оператори не могли вимовити слова. Стояла тиша. До цих пір чую голос, ні не голос, а волання одного із медиків: “Люди! Дивіться! Що це таке?”. Його окуляри з’їхали набік, а руки, білі, сильні руки лікаря, здригалися, тряслись. Обережно піднявши перед собою напівзотлілі рештки дитини, він повільно повертається до гурту і безголосно ридає. Бліде обличчя його було мокрим, сльози котилися з-під окулярів. Таким він залишився в моїй пам’яті, таким він був зафіксований камерою Воронова» [3.6].

Григорій Філановський у своїх спогадах звертає увагу на молодого хлопця Левицького, який жив тоді у Кременці по вулиці Тринітарській (тепер вулиця ім. Драгоманова). Він, вилізши на дерево, що росло неподалік теперішнього трампліна, спостерігав трагічні події [4]. Про трагедію під горою Хрестовою розповідає і польський публіцист Владислав Монкевич у статті «З-під Хрестової гори», надрукованій у журналі «Контрасти» від 10.XI.1983 року в місті Бялисток. Він вказує на причетність загонів Організації українських націоналістів під проводом С. Бандери* до фізичного знищення інтелігенції Кременця солдатами СД із батальйону «Нахтігаль» 28 липня 1941 року. Список жертв був складений раніше. Його підготовкою займався Міщана, який 1930 року був виключений із Кременецької гімназії за український націоналізм. Пізніше він навчався у Львівській гімназії, згодом пройшов підготовку у гітлерівському шпигунсько-диверсійному осередку в Гданську. Після відступу з Кременця радянських військ Міщана став старостою міста, організовуючи апарат місцевої адміністративної влади. «...Липневий день 1941 року почався трагічно... Солдати СД влаштували справжній бенкет із награбованим вином і горілкою. Запаморочені алкоголем, вони вбивали людей пострілом у потилицю...» [5]. Ця стаття є цікавою. Вона підтверджує розстріли населення під горою Хрестовою, але дає їм оцінку з точки зору «радянського забарвлення», оскільки була написана в умовах СРСР. Злодіяння гітлерівських військ відсуваються на другий план, а на першому місці – участь у трагедії української поліції. Насправді ці загони нацисти не використовували для розстрілів мирного населення, а лише для підтримання порядку в містах і їх околицях.

Про Міщану згадують чимало тих, хто пережив роки війни, як-от Василь Підмурний, але жодний із них не вказує на його причетність до масового знищення кременчан.

* Правильно – Бандери (прим. ред.).

Через декілька днів після трагедії під Хрестовою горою почалася інша антиєврейська акція. Про неї розповідає Роман Кравченко-Бережний у «Щоденнику» – унікальному джерелі, написаному юнаком у роки радянсько-німецької війни.

26 липня 1941 хлопець згадує: «Гітлерівці наказали всім євреям із вищою освітою з'явитись на реєстрацію. Всі, хто прийшов, були затримані. Деяких відпустили, а багатьох розстріляли». Таким чином було знищено керівництво общини. «Загалом у Кременці було заарештовано, – вказує автор «Щоденника», – 600 чоловік» [6.104]. Інші називають цифру 800.

Отже, літо 1941 року стало для єврейського народу початком масового винищення.

За декілька днів після цієї трагедії, 1 вересня 1941 року, гебітскомісаром Міллером було віддано наказ про те, що все населення єврейського походження повинно носити розпізнавальні знаки: нашити на свій одяг (на груди і на плечі) жовті круглі латки не менше п'ятнадцяти сантиметрів у діаметрі. «Вигляд страшний», – зауважує Кравченко-Бережний. Іншим розпізнавальним знаком для євреїв була «Зірка Давида» – шестикутна зірка. Згідно з розпорядженням (16 липня 1941 р.), євреї повинні були одягнути на рукави стрічки із цим символом сіонізму. Сьогодні це найпоширеніша національна єврейська емблема, яка є основним елементом прапору держави Ізраїль.

Отже, «євреї, – робить висновок Роман, – перетворювалися на рабів Німеччини». Згодом їм було заборонено ходити по тротуарах, купувати жири (27-28 вересня).

Таке принизливе ставлення було важко зрозуміти, а тим більше пережити. Більшість із євреїв нікуди не виходили, змушені були звикнути до такого становища, до принизливих «знаків відмінностей». Сорока згадує про те, що батьки не відпускали дітей на вулицю гратися [7]. Про це говорить і Кравченко-Бережний.

У «Кременецькому віснику» № 10 (48), 1942 р., було надруковано наказ Міллера про норми споживання електроенергії для «жидівських абонентів». За невиконання наказу – розстріл всієї сім'ї [8].

Приниження євреїв прослідковувалося скрізь. У «Щоденнику», який став доказом Голокосту на Кременеччині, розповідається про такий випадок: «Стояла черга за хлібом, до неї підійшов єврей і теж став. Черга рухалася повільно, але коли єврей дійшов уже до дверей, до нього підійшов жандарм і повернув у кінець черги. Так повторювалося декілька разів. Врешті єврей повернувся додому без нічого. А там плачуть голодні діти». «Краса...», – із боєм і розпачем завершує свою розповідь Роман [9.84]. Відразу відчувається, що хлопець співчуває євреям, і цим почуттям пронизані абсолютно всі оповіді про них у його щоденнику.

Фашисти нехтували будь-якими нормами моралі. Восени 1941 року в місті оголосили новий наказ: чоловікам поголити голови, а жінкам обрізати коротко волосся. Знову звернімося до «Щоденника». Юнак розповідає про жінку, яка прийшла до перукарні обрізати свою косу. Коли побачила себе в дзеркалі, у неї почалася справжня істерика.

Всі єврейські жінки віком від 16 до 20 років намагалися вийти заміж. Це було викликано тим, що німецька влада поставила вимогу перед єврейською гміною – доставити до будинку розпусти 60 жінок цієї вікової категорії. «Оскільки такої кількості жінок не вдалося зібрати, то громада відкупилася і заплатила 60000 крб., тобто по 1000 крб. за кожную не доставлену дівчину», – уточнює хлопець [10.54]. Про це згадувалося й у статті Тамари Сеніної у місцевій газеті «Кременецький вісник» від 19 червня 2004 року [11].

Німецька влада намагалася якомога сильніше «затягнути петлю» на шії єврейського народу. Тому, крім психологічного і морального тиску, фашисти здійснювали грабунок матеріальних цінностей, вилучення коштовностей, грошей. Для цього було запроваджено цілу низку всіляких податків, розпоряджень, наказів, за невиконання яких передбачалася смертна кара [12].

25 серпня 1941 року у «Кременецькому віснику» з'явився новий «вердикт»: євреїв зобов'язували здати всі цінності, золото. Дозволялося залишити лише каблучки. Загалом кременецькі євреї були змушені здати 8 кг золота, щоб «поповнити золотий фонд Німеччини» [13]. У спогадах Шуцмана С. вказується, що єврейська община збрала і віддала 11 кг різних золотих прикрас, монет [14].

Комісія з розслідування злочинів фашистів на території Кременеччини констатувала: загальні втрати за приблизними підрахунками складають: по місту Кременцю – 200 млн крб., Почаєву – 6 млн, Бережцях – 930 тис., Дунаєву – понад 60 тис. карбованців [15.А.2]. Більшість з них – це втрати євреїв.

У листопаді 1941 року було організовано обшуки єврейських будинків. Цього разу конфісковувалися будь-які матеріальні цінності. Ще через декілька тижнів почалася кампанія зі збирання теплих речей. Степан Турик у своїх спогадах уточнює, що на кременецьких євреїв була накладена норма: здати 150 довгих та стільки ж коротких кожухів, а якщо не виконають цю вимогу, то з ними буде «розбиратися жандармерія» [16].

«У плані продуктового забезпечення євреї залишалися найнижчим станом, і, звичайно, норми відпуску хліба для них були менші у 3 рази, аніж для українців», – згадує Чорнобай Галина Михайлівна. Крім того, заборонялося купувати молоко, жир, яйця (листопад 1941 р.) [17].

У багатьох спогадах згадується про підпал нацистами синагоги у липні 1941 року. «Пізніше по місту поширилися чутки, – пише про це 26 липня Кравченко-Бережний, – що німці самі спровокували пожежу: стріляли

навколо, імітуючи військовий розбій. А синагога вже горіла. Вранці, коли зібралися люди, один офіцер кинув гранату, і стіни будівлі обвалилися» [18.123]. У травні 1942 року знищено ще одну синагогу, під стінами якої загинуло 130 євреїв. «Можливо, ця кількість жертв дещо перебільшена, – уточнюється в щоденнику, – і загинуло лише 30 чоловік». Ці факти ми можемо підтвердити джерелами із фондів Кременецького краєзнавчого музею. У «Коротких історичних даних міста Кременця Тернопільської області УРСР» обласною комісією по обліку втрат і визначенню злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, вказано, що «спалено велику і дві малі синагоги (визначна архітектурна будівля 10000 кв. м простояла 150 років і могла бути використана в культурно-побутових цілях)» [19.А.2]. Крім того, окупанти стягнули з общини штраф в одинадцять кілограмів золота.

Наступні кампанії Голокосту у Кременці припадають на осінь 1941 року. У вирішенні єврейської проблеми значну роль відіграли створені спеціальні айнзацгрупи і відповідно формувалися військові загони. Такий підрозділ у Кременці було створено 18 грудня 1941 року, і у його обов'язки входило слідкувати, «щоб ні один єврей не байдикував». І, звичайно, в їхні функції входив контроль за виконанням наказів.

Отже, влітку і восени 1941 року на Кременеччині розгорнулася масова кампанія терору і репресій проти єврейського населення. Незабаром національність стала основною причиною масового знищення. Люди сходилися в призначене місце за оголошенням, навіть не припускаючи, що це може бути пастка.

2.2. Гетто на Кременеччині

Найжахливішою сторінкою Голокосту на землях Південно-Західної Волині було гетто. Гетто – це ізольована частина міста у християнських державах, відведена для проживання євреїв. Термін походить з Італії (1516 р.) від назви одного з районів (кварталу, обнесеного стіною) Венеції. У роки Другої світової війни термін застосовувався нацистами стосовно спеціально відведених для примусового утримання євреїв частин міста з метою їх ізоляції та подальшого знищення. Початок створення гетто нацистами було покладено у вересні – жовтні 1939 р. у Польщі [20.13]. На українських землях такі табори для євреїв започатковуються у липні – серпні 1941 р. У Кременці гетто починає створюватися на початку 1942 р. «У день 31 січня, – читаємо у щоденнику Кравченка-Бережного, – євреї отримали наказ: звільнити 10 вулиць, де живуть німці». Упродовж наступних 6 тижнів влаштовувалося гетто на вулицях Кравецькій, Левінзона. Цей єврейський квартал був оточений вулицями Широкою, Старопоштовою, Гоголя аж до будівлі пожежної охорони. В огорожі була лише одна брама, яка знаходилась приблизно на теперішній заасфальтованій площі, що розташована на південному сході

від Будинку культури. Іншого виходу з гетто не було. 1 березня 1942 року цей табір було закрито. Увійти туди чи вийти можна було лише за спеціальним дозволом. Такі дозволи мали ті, хто працював на підприємствах у місті. Останніми заходами, які ізолювали євреїв, були забиті вікна і двері, що виходили на християнські вулиці, і, головне, високий трихметровий паркан. У «Кременецькому віснику» № 31, 1942 р., було опубліковано наказ Міллера від 10 квітня 1942 року про затемнення вікон [21]. Гетто постійно поповнювалось євреями з інших містечок – Шумська, Вишнівця, Ланівець та інших наближених до Кременця населених пунктів.

Кременчанин Степан Турик згадував, що сюди змушені були переселитися всі «юде», залишивши на передмістях віками засиджені місця. «Дивувало те, що євреї не чинили опору, – читаємо у спогадах, – ні крику, ні плачу, добровільно лишали все своє майно і переселялися в ізольовані табори» [22].

Для підтримання порядку на території гетто нацисти створили єврейське самоуправління – юденрат і поліцію. Єврейська поліція була озброєна лише дубинками (палицями). Вона брала участь у різних акціях на території гетто. Юденрат являв собою «раду старійшин», керівництво та його голова призначалися нацистським комендантом гетто. Спочатку юденрат очолював Бенжамин Кап, але згодом його розстріляли за відмову співпрацювати з нацистами. Юденрат забезпечував реєстрацію населення гетто, збір коштовностей, організацію трудових робіт, постачання продовольства і медичне обслуговування мешканців гетто. На юденрат і єврейську поліцію, якою він керував, покладалась відправка людей на примусові роботи і відбір до таборів смерті, складання списків для розстрілів. [23.53]. Підмурний розповідає, що «всіх працездатних щоденно гнали на роботу розчищати воєнні руйнування у місті, та за містом, на різні, переважно будівельні роботи. Пізніше вони ходили копати широкі котловани біля військового тиру буцімто для будівництва. Єврейське населення не здогадувалося, що ці котловани незабаром стануть для них братськими могилами» [24.190].

На території гетто проживало 10 тис. осіб, була неймовірна тиснява, не вистачало криниць, а каналізації не було. Санітарний стан був жахливим. Відчувалася потреба в їжі та воді. Поширювались інфекційні хвороби, не вистачало лікарів (багато з них були розстріляні), і тому часто захворювання закінчувалися смертю.

Про створення гетто пише і Підмурний: «В середині міста відгородили для євреїв кілька вулиць. Від монастиря аж до ліцею утворилося так зване гетто. Помістили їх у жахливих умовах, у нелюдській тісноті, як худобу». Підмурний зауважує, що в таборі зібралося 11 тис. євреїв. Він включає до цього списку і тих євреїв, які втекли від нацистів із Польщі, сподіваючись у Кременці знайти притулок.

Хто працював, тому видавали хоч мізерний пайок по концтабірних нормах, а решта змушена була жити впроголодь за рахунок своїх старих заощаджень чи вимінювати щось у населення міста.

Спочатку євреям дозволяли продавати своє майно, вимінювати на харчі. «Тоді дехто із кременчан-українців навіть скористався на чужій біді, вимінюючи за безцінь деякі вартісні речі з одягу, взуття за хліб чи кілька кілограмів муки, картоплі, круп» [25.195].

Є. Шишковська згадує, що її старша сестра Таїсія розповідала, як вони підходили вночі до гетто і обмінювали за харчі навіть меблі. А одного разу навіть сталася трагедія. Щойно жінки, придбавши невеличку шафу, відійшли від гетто, як натрапили на поліцію, і одна з них, злякавшись, стала тікати. Нацисти почали стріляти, і двоє людей загинуло. Після того кількість «мінй-лів» на деякий час зменшилася [26].

«Коли торгівля набула помітного розмаху, і есесівці, – зауважує Підмурний, – побачили, що є чим поживитися, ворота зачинили і заборонили туди проникати стороннім. Почалися масові обшуки, шукали золото, коштовності, а коли знайти не змогли, то почали брати заручників з багатих євреїв, вимагаючи за них викуп золотом» [27.198].

Упродовж тривалого часу «цивілізована нацистська влада, немов шайка розбійників, обдирала свої нещасні жертви».

«Влітку, – читаємо у спогадах, – через недоїдання і антисанітарію в гетто поширилася дизентерія. І нацисти “дуже просто” її ліквідували. Вони забирали хворих буцімто для лікування, а насправді вивозили в ліс і там розстрілювали, а трупи спалювали» [28.198]. «...Лише декому, – зауважує Підмурний, – вдалося вирватися з цього пекла і переховуватися по селах: влітку – в лісах, а взимку – в криївках і в льохах. Рідко кому вдалося вижити в умовах такого “підпілля”, однак були і ті, які дочекалися створення “повстанських республік”, і вже тоді, не криючись, могли стати наймитами в якогось господаря або податися в червоні партизани, які інколи з’являлися на Кременеччині у 1943 році» [29.199].

Про жорстоке ставлення нацистів до єврейського населення розповідають фактично всі свідки тих часів.

16-річний юнак Роман Кравченко-Бережний описує епізод, свідком якого він був (28 квітня 1942 р.). «Група євреїв поверталася з роботи, їх було близько 400 чоловік. Коли вони підійшли до головного входу, поліція на чолі з жандармом зупинила людей, потім жандарм відібрав 10 чоловік, яких повели у невідомому напрямку. Вночі забрали ще 300. Вони теж не повернулися. Ці події настільки налякали всіх жителів міста, що люди, відпрацювавши свої години на підприємствах, боялися повертатися додому, і частина їх тут же вмощувалася спати» [30.114].

Пройде багато років, і той же Роман Васильович, приїхавши до Кременця, прийде до парку, який облаштують на місці табору для євреїв. Він покаже це гетто синові. «А що таке гетто?» – запитає син. І коли він почує страшну історію про масові звірства, які чинилися над єврейським народом, зробить висновок: так не буває. Через декілька хвилин із пам'яті виринуть спогади. Так, дійсно, в це неможливо повірити [31.74].

У це неможливо повірити, коли читаєш спогади Ірини Михайлівни Вериківської про сім'ю Шмоль і Ципи Канерів, власників готелю «Пасаж», що знаходився на розі вулиць Широкої та Словацького у Кременці. Спогади у грудні 1991 року були передані до краєзнавчого музею і стали справжнім архівним джерелом ККМ – 30112 – Док – 3362. «У сім'ї було п'ятеро дочок, з яких троє проживало з ними: Ліля, Нюся (Нехам), Сара. З приходом радянської влади їх будинки і готель були націоналізовані і сім'я знайшла притулок у Вериківських. У перші дні війни разом із представниками інтелігенції був розстріляний чоловік Сари Сюня Байтлер. А згодом вся сім'я змушена була переселитися у гетто» [32]. Ірина Михайлівна розповідала про страхітливі будні життя в гетто. Помешкання Канерів (вони жили разом із Байтлерами) було двоповерхове, де другим поверхом слугувало горище, яке пристосували під житло. «Жалюгідні побутові умови мешканців гетто, велике скупчення людей, – читаємо у свідченнях. – Та найстрашніше – вкрай обмежені засоби існування. Найбільшим благом вважалося мати роботу за межами поселення, тобто перепустку, щоб вийти за його межі, і не тільки для того, щоб принести підв'язані до тіла продукти харчування. Вихід із гетто вселяв хоч якусь надію на визволення, породжував почуття свободи» [33]. Нехам мала таку роботу і забезпечувала їжею всю родину. Мала роботу і Сара, вона працювала медсестрою у лікарні. Влітку 1942 року гетто стало порожніти: почали партіями вивозити його мешканців. Частими були насилля над жінками і дітьми на очах батьків. Пані Вериківська з боєм розповідала про трагедію, яка сталася у родині знайомих їй людей. «Одного разу, – пише вона, – до будинку увійшов гітлерівець. Зараз він буде тут, почнуться знущання. Молода мати заздалегідь готувалася до цієї миті і мала однозначне рішення: вона захистить свою донечку Еммі від глуму і знущань ціною її життя». Мати дала своїй доньці невелику дозу морфію, яку їй вдалося дістати в лікарні. Ніхто із рідних не перечив. «Еммі назавжди заснула, а німецький солдат, порившись по казанах, пішов собі далі». Через декілька днів Сара оголосила рідним, що далі жити не може, що після розстрілу чоловіка, вбивства своєї дитини їй нема для кого жити, рідні не повинні позбавляти її права розпоряджатися своїм життям. Того ж дня Сара повісилася. Стеля була низькою, то їй прийшлося, накинувши зашморг на шию, сісти на стілець, якого з-під неї витягли рідні. Жах перед страшним майбутнім штовхав і Нюсю до самогубства, вона різала вени.

Ірина Михайлівна розповідала, що коєму вдалося втекти із пекла. Головне було не те, щоб наважитися на втечу, а те, де знайти притулок. «Без такої гарантії даремно було й братися за небезпечну справу» [34].

Коли читаш спогади свідків Голокосту, вражають саможертвність євреїв, їх уміння тверезо оцінювати ситуацію, приймати рішення, ціною якого було життя чи смерть. Сім'я Канерів була досить заможною родиною, їй вдалося приховати трохи золота і коштовностей, якими й можна було купити свободу одній із дочок. Оскільки Ліля після повернення зі Львова (вона повернулася до Кременця з початком війни) перебувала у стані депресії, то вона не спроможна була витримати непередбачувані випробування. Тому родина прийняла рішення: тікати слід Нехам. Дівчині вдалося втекти, «у старенькому ситцевому платтячку, вона пробиралася через усе місто до своєї схованки, а згодом поселилася у Гнатюків» [35].

Упродовж весни і літа 1942 року з єврейського кварталу міста Кременця майже щодня виносили мерців і за дозволом німецької влади несли на вулицю Джерельну, де закопували на території древнього єврейського кладовища.

Отже, створення гетто стало початком тотального винищення єврейського населення на Кременеччині.

2.3. Масові розстріли єврейського населення у 1942 році

Насилля, яке влаштувалося над євреями в Кременці, було складовою частиною організованої кампанії по всій Україні. Відомості про масові розстріли єврейського населення швидко розносилися. Використовувалися різні розповіді, повідомлення по радіо і навіть наводилися дані: у Києві знищено 17 000 осіб, у Рівному – 7000. У євреїв забирали цінності, вивозили людей за місто, роздавали догола і розстрілювали, засипаючи ями. «Ще довго здригалася земля», – розповідали люди.

Така ж трагедія відбулася і в Кременці. Про останній «життєвий шлях» кременецьких євреїв описує Підмурний: «На початку вересня 1942 р. до міста прибув якийсь особливий підрозділ есесівців. І ось одного разу серед білого дня невеликими групами почали виводити всіх євреїв – і старих і малих, жінок і дітей – із гетто. Гнали їх до задалегідь викопаних котлованів біля військового тиру і там розстрілювали. Всіх десь понад одинадцять тисяч». Ця операція тривала кілька днів.

Надзвичайно важко читати спогади: «Ішли вони, то в завороженні, в якомусь фантастичному екстазі чи трансі, шепчучи свої молитви, ішли тихо, спокійно, немовби на роботу... Були випадки божевілля, коли з криком хтось виривався з рядів, але автоматна черга швидко клала його на землю, а колона рухалася далі, мов похоронна процесія» [36.200].

На 433 сторінці книги «Pinkas Kremenec memorial» представлено фотографію колони єврейського населення, яку ведуть по центральній вулиці міста [37.433].

Неможливо сьогодні дати відповідь на запитання, чи знало єврейське населення, що це їх «остання путь». Ймовірно, що ні, тому що усвідомити цього неможливо. «І люди йшли із своїми “бебехами”, – читаємо у Підмурного, – в кожного за плечима були невеликі торбини, зрідка мішки. Групу приречених, приблизно по сто осіб, підганяли до ям, змушували здати речі, наказували роздягатися... Відтак заганяли всю групу в котлован, ставили на коліна і розстрілювали. Після того, як любителі постріляти по живих мішенях “парабелуми” і “вальтери” добивали пораних, добровольці з шуцманів прикидали перший ряд трупів землею, притрусивши перед тим хлоркою, і готували місце для чергової групи...» [38.200].

Ці події описує і Роман Кравченко-Бережний. Після закінчення війни світ побачить його книгу «Перекличка», де юнак опише найдовшу ніч у своєму житті. Він бачив, як «євреїв везли у трофейних “ЗИСах”. Для цієї операції у вантажівках були зроблені високі борти. Людей клали штабелями у декілька рядів, вірніше, вони лягали самі, – вниз обличчям. Зверху на них ставали поліцаї. Гестапівець сідав у машину. Вантажівки їхали за місто до старих окопів часів Першої світової війни. Там людей зганяли, хто не міг піднятися, того добивали пострілом у голову і кидали у рів. Інші роздягалися і лягали поверх залитих хлорним розчином ще теплих тіл. На кожного використовували лише один пістолетний постріл. Машини з одягом поверталися назад у місто за новою “партією”. Цей конвеєр працював кілька днів...» [39.151]. Юнак товаришував з єврейською дівчинкою Фаїною Ленсбрук і бачив, як її везли на одній із таких вантажівок. «Ф. стояла в напівпустій вантажівці. Вона не кричала, не просила про допомогу...». Дівчина була розстріляна 10 серпня 1942 року. Страшне видовище закарбувалося в пам'яті хлопця назавжди, тому цей день він назвав «найдовшою ніччю» у своєму житті [40.159].

Відомий кременецький художник спробував виразити ту біль втрати за допомогою фарб і пензля. А в 1943 р. він, ще молодий тоді юнак, написав невеликий вірш, який теж став цінним джерелом про трагедію Голокосту:

«Вже ніколи, ніколи, – хіба тільки в снах, –
 Не узрю тебе, давній, наївний Крем'янець.
 Не заблуджу у тих болотних вуличках,
 В тінях ганків старих не пристану.
 У юрбі жиденят десь в завулку глухім
 Живописця знімілого з див не зустріну.
 І про чар твоїх “буд” не розмовлюся з ним,
 Дивлячись, як він творить картину» [41].

Трагедія закарбувалася і в пам'яті єврейського юнака Люсіка. Про нього розповів Леонід Ковальчук. Його сім'я допомогла врятуватися хлопцю. Він бачив, як «одні за одними падали підкошені кулями люди». Серед них були

і рідні Люсіка. Нацисти змусили юнака лізти в яму, щоб тіла мертвих людей, які лежали впоперек, повернути вздовж. «Ноги грузли серед людських тіл, руки трусилися, а мозок відмовлявся сприймати все навкруги». Люсіку Гінзбруку вдалося вижити. Його не розстріляли того дня, а знову погнали до гетто, а вночі разом із п'ятнадцятьма євреями він втік до села Кути, де і знайшов пристоновище у Леоніда Ковальчука [42].

Про розстріли євреїв розповідала і Дарина Грищенко. Її подруга Ярина випадково потрапила до групи євреїв. Дівчина кинулася в ноги поліцаю, доводячи документом, що вона не єврейка. Один із солдатів наказав їй сидіти на пагорбі, звідки вона спостерігала страшну трагедію. Ярина не пам'ятає, де взялися в неї сили, щоб втекти звідти і добігти до сусіднього села. Впродовж всього життя її переслідував сон, в якому вона тікала від нацистів, а позаду просили про допомогу вже розстріляні люди [43].

В котловані Якутського тиру було розстріляно також юденрат і єврейську поліцію. Місцевий сіоністський лідер Бенжамин Ланзберг не зумів витримати страшного видовища і покінчив життя самогубством. Кременчани негативно ставилися до цих єврейських структур, звинувачуючи їх у співробітництві з окупантами. Це ставлення можна виразити словами Підмурного: «...Обслуга гетто мабуть надіялася на пощадку, сподівалася, що їх помилують... До останнього вислужувалися, плазували перед есесівцями – не допомогло...» [45.204].

Для масових знищень євреїв нацисти використовували спеціальні айнцацкоманди і зондеркоманди, інколи німецьку поліцію або есесівців, а для допоміжних робіт – добровольців із кримінальних злочинців. З одним з них доля звела Підмурного, тому він і дізнався такі подробиці тієї страшної трагедії на околицях Кременця. Нам вдалося відшукати рідкісне фото зондеркоманди у Кременці. Нацисти сфотографовані на фоні Замкової гори. Ми не зуміли визначити, хто робив це фото, але можна припустити, що воно могло належати Герасимовичу, якому дозволено було робити деякі знімки.

У 1945 р. на Кременеччині працювала комісія із розслідування злочинів німецьких окупантів. На 11 листках акта цієї комісії зафіксовано злочиння фашистів. В одному з них читаємо: «10 серпня за містом у колишньому тирі Якутського полку було розстріляно 5000 дітей, жінок і старших людей єврейської національності...». А з іншого аркуша дізнаємося: «Під час масового огляду черепів виявлено круглі, вхідні або неправильної форми вогнепальні отвори розмірами 0,6 – 0,7 – 0,8 см. у діаметрі... Всі трупи під землею лежать ніби спресовані...» [46.2-4].

Один із місцевих жителів Філановський, спогади якого зберігаються в краєзнавчому музеї, назвав політику окупантів «варварською ідеологією людодства» [47]. Цю жахливу трагедію ні усвідомити, ні зрозуміти не можливо.

Продовженням трагедії в Якутському тирі був підпал гетто. У ніч із 2 на 3 вересня 1942 р. вся центральна частина міста, відведена гітлерівцями під гетто, згоріла. У вогні були знищені синагога, 649 будинків, 341 надвірна будівля, частково – єврейська бібліотека.

В експозиціях Кременецького краєзнавчого музею демонструються фотографії зруйнованого міста. «У Кременці згоріло понад 600 будинків, – констатує і Гаврило Чернихівський, місцевий краєзнавець і дослідник. – У результаті підпалу гетто згоріли цінні зразки дерев'яної архітектури давньої Волині – споруди українського дерев'яного зодчества минулих епох» [48.145].

Про ці події залишила свої спогади сім'я Германовичів. Г. Германович зумів сфотографувати пожежу в гетто, а Емілія Германович написала невеличке есе. «...Сяйво, яке наповнило тишу сонного помешкання, було коралового кольору. То витікала кров з міста, з частини, яка гинула. Вона позначилася незатертою плямою на всьому, що іще лишалось: на будинках, людях, деревах, які, обійняті тим гарячим блиском, гинули, або марніли. Горе! ...У тиші літньої півночі шум вогню, тріск палаючої деревини, гуркіт закручених аркушів бляхи були єдиним волянням... Пізніше почувся глухий шум голосів людей, що дивилися з вікон своїх домів або з-за рогу вулиці здалека» [49].

Ці спогади написані польською мовою, а переклад зробила кременчанка Маргарита Гецевич. Вона зуміла передати не лише зміст, а й біль, почуття, які наповнювали жінку. «...Розвіювані вітром язики полум'я були, як вітрила на якомусь кораблі, а дим – як піна на чорних хвилях смерті. Дерева в'янули і всихали, люди блідли від жаху, очима закарбовували назавжди жалкий образ. Не можна від цього відійти, не можна було відвести очей. Вогонь гіпнотизував, треба було стояти, дивитися до кінця, поки не згорить, не пропаде все» [50].

Нацисти заборонили людям підходити до палаючого гетто. До місця пожежі прибула і пожежна команда, «але на будинки, що гинули у вогні, не потрапив ні один струмінь води – гетто повинно було згоріти навіть без удаваних спроб урятування. Справа була очевидною і виконана відповідно з намірами...» [51].

Про пожежу 2-3 вересня розповідала і Віра Петрівна Чорнобай (нині Семенишина). Донині вона пам'ятає їдкий дим горілого дерева, волосся, і, як їй здавалося, «мертвих людських тіл» [52].

Люди розповідали, що у старих підвалах під будинками на території гетто ховалися люди, яких нерідко завалювали «груз або балки. Але були і такі, які прорвалися через кільце вогню на волю. Одним відкрила обійми ніч, іншим – полум'я» [53].

На території Кременеччини гітлерівці влаштували гетто не лише в самому місті, а й у Почаєві, Катеринівці.

Під час трагедії в Почаєві від рук фашистів влітку 1942 року загинуло понад дві тисячі євреїв. Саме тоді «німці святкували роковини свого господарювання

в краї, – згадує Раїса Федорівна Бакалець (нині Нечай). – На честь цієї дати вони зібрали понад сто найзаможніших євреїв з городниками, сказавши, що підуть з ними на роботу по будівництву дороги. Так група людей у супроводі гітлерівців і поліцаїв вирушила дорогою на Кременець. За лісом, на горі Білій, фашисти зупинили приречених і змусили копати яму, і коли робота підійшла до кінця, почалося їх знищення. Більше години чулися постріли» [54].

Подібна трагедія відбулася в селі Катеринівка, де у довоєнний період була велика єврейська громада. У 1942 році деякі євреї села були знищені на території влаштованого там гетто, а більшість – біля хутору Вербовця.

Нинішнє покоління часто ставить запитання, чому євреї не тікали від небезпеки, чому не організували спротив. По-перше, тому, що небезпеку майже ніхто не усвідомлював, неможливо було уявити, що країна такої високорозвиненої культури, як Німеччина, може проводити політику геноциду. А по-друге, протести були. Про це розповідала Віра Петрівна Чорнобай. Її сім'я проживала на вулиці Королівський міст (нинішня С. Петлюри), і вона бачила, як нацисти відвозили євреїв на вантажівках за місто. «Одного разу, – розповідає жінка, – люди виломили борт машини і почали тікати. Однак згодом вони всі були розстріляні» [55].

Про організацію опору нацистам розповідав Самуїл Ізраїлович Шуцман, колишній житель Тернополя, нині житель Ізраїля. Він стверджував, що «в Кременецькому гетто діяло підпілля, якому поляки постачали зброю і фальшиві документи. Метою була втеча до лісів, продовження боротьби. Акція ліквідації 10 серпня застала їх в організаційній стадії. Тому єврейські активісти почали діяти протягом двох днів, вони поранили декількох німецьких та українських поліцейських, також підпалили будинки гетто, які горіли протягом семи днів». У його спогадах є дані про єврейських хлопців та дівчат із Кременця, які діяли як партизани в навколишніх лісах. «Близько двадцяти євреїв врятувалося, головним чином ті, які знайшли сховище в кривках» [56].

Загалом відомо про повстання у шести гетто на території України, серед них у Кременецькому 9.9.1942 р. Про це йдеться в словнику-довіднику «Голокост в Україні» (упорядники О.В. Гісем, О.О. Мартинюк) [57.19].

Отже, у 1942 році відбулося організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами. За свідченнями комісії, у місті залишилося 30% населення порівняно з даними довоєнного часу. Серед репресованих було 14 000 євреїв [58.А.2].

2.4. Стосунки між єврейським народом і українцями у роки нацистської окупації

Загальновідомо, що антисемітизм був одним з головних компонентів ідеології та пропаганди нацизму. В кожному регіоні нацистські окупанти проводили

диференційовану політику, яка залежала від місцевих умов і специфіки, інтересів окупантів, національного складу населення і значною мірою – від взаємовідносин між єврейським населенням і українцями.

Питання взаємин між двома народами у період нацистської окупації не знайшло достатнього відображення в історичній літературі. Упродовж багатьох років воно трактувалося з точки зору ідеологічних переконань, взаємних образ і звинувачень. Ми не прагнемо визначити, «хто залишився у більшому боргу один перед одним» (використовуємо слова Євгена Сверстюка), а хочемо показати, що між цими народами здебільшого складалося доброзичливе ставлення один до одного, незважаючи на «ін'єкції радіо і преси. ...Не було ненависті, а прояви байдужості, антисемітизму – імпульсивні настрої людей недалеких і забитих» [59.174].

В Україні майже всі євреї, котрим вдалося пережити окупацію, зобов'язані своїм життям комусь із рятівників-українців. І це насправді так. Бо без них у ті роки терору і репресій народу, приреченого на знищення, вижити не вдалося б. Із вдячності і шани до таких людей в Єрусалимі при Музеї «Яд Вашем» на Алеї Праведників посаджені дерева. Є на цій алеї дерева, посаджені і в пам'ять кременчан.

Про тих небагатьох євреїв, які зуміли втекти, нам не вдалося знайти інформації. Про них згадують всі очевидці, з якими ми спілкувалися, про те, що вони воювали у повстанському загоні, але пригадати прізвищ ніхто не може. Олена Степанівна Сорока згадувала, що після підпалу гетто у підвалах будинків на його території вдалося врятуватися близько тисячі євреїв. Після того, як про це дізналися нацисти, вони впродовж тижня влаштували облави, в ході яких було розстріляно чимало і українців за допомогу євреям [60]. Про це розповідає і Галина Михайлівна Чорнобай, її свідчення і про те, що нацисти використовували лікарів під час пошуків утікачів для підтвердження належності до єврейської общини [61]. У «Щоденнику» Кравченка-Бережного теж згадується про допомогу єврейським сім'ям. Сам Бережний товаришував з єврейською дівчинкою, а його батько протягом цілого року, ризикуючи власним життям, переховував одного єврея, якому вдалося врятуватися із спаленого гетто. Вони ховали його на кладовищі, у старому склепі, поки не прийшли радянські війська [62.54]. У книзі «Перекличка» він згадує, що щоразу, як приїздив до Кременця, обов'язково заходив у перукарню до старого єврея, який у знак вдячності голів Романа Васильовича [63.178].

У Кременецькому краєзнавчому музеї в експозиції представлено десятий номер газети «Хадашот» («Новини») за жовтень 1994 року, де опублікована стаття «Відгукніться» під рубрикою «Пошук продовжується» за підписом колишнього кременчанина Хаїма Касплера. «Мій обов'язок, – читаємо у статті, – повідомити Вас, що в Кременці знаходиться сім'я Ковальчуків,

яка в роки німецької окупації жила в м. Шумську Тернопільської області і, ризикуючи своїм життям, ховала євреїв у селі Одерадівці цього ж району. Одного з них, Гінзбурга Іллю Мойсеевича, я особисто знав. Останнім часом він проживав у Каневі Черкаської області, помер – і за життя розповідав про цю трагічну історію в роки окупації, про героїзм цих простих українців. Після війни сім'ю Ковальчуків Гінзбург у знак вдячності відвідував і надавав допомогу. На зустрічі запрошували й мене. Крім Гінзбурга, Ковальчуки врятували життя дівчині на ім'я Шифра і ще кільком євреям, їхніх прізвищ не пам'ятаю. Сини Гінзбурга, які проживають у Києві і Каневі, можуть це підтвердити. Прошу Вас приділити увагу цим людям, які заслуговують великої уваги і нагороди. Учасник бойових дій, ветеран війни і праці, Касплер Хаїм Карпелевич» [64].

У музеї є і спогади Леоніда Ковальчука, який згадує про те, що дав притулок євреям. Він розповів цікаву історію. «Коли до нас зайшли втікачі, я розгубився і не знав, що робити. Тоді зайшов за порадою до батька. Відповідь дала Біблія, що лежала на столі. Підійшов до неї з думками: “На чому відкриється, так і поступлю”. Відкрив її, а там слова: “Рятувати приречених на смерть”... Сумніву вже не було. До того ж підтримка глибоко віруючого батька додала впевненості, і вже вночі приступили всією сім'єю копати яму подібну до льоху з лядою. Кожної ночі втікачі переховувались тут, а день проводили на горищі». Довго зберігала пані Марія Ковальчук дарунок дівчини – вишиту синіми нитками сорочку [65].

Згодом, уже в мирний час, Гінзбург І.М. із Канева і Свириденко Д. (Шифра) з Березовиці свідчили, що сім'я Ковальчуків врятувала життя близько сорока євреям і полякам. У 1996 році родина отримала листа, надісланого з Єрусалима, в якому повідомлялося, що «співробітники відділу “Праведники народів світу” Музею “Яд Вашем” вдячні за допомогу, надану єврейському народу в роки Другої світової війни, і їм присвоєно почесне звання “Праведник народів світу”».

В експозиції музею розповідається і про родину Гнатюків, що також врятувала життя не одному єврею. Серед них Нехами Канер, яка втікла з Кременецької тюрми і переховувалася у цих людей до кінця окупації. Вона закохалась у Давида Білогуза, якого теж врятували Гнатюки. Його листи, сповнені широкі любові до Нехами, були адресовані на прізвище Гнатюків [66]. Сьогодні вони також є музейною цінністю.

Розповідь про порятунок людей ми знайшли у спогадах Вериківської Ірини Михайлівни. «У Гнатюків переховувалося троє дорослих людей, до них приєдналася і Нюся» [67]. Будинок знаходився під Замковою горою, з вулиці він був одноповерховий, а з двору – у два поверхи. На першому – біля майстерні у маленькій кімнаті і переховувалися втікачі. Господар мав механічну сигналізацію: в разі «загрозливої ситуації» подавав сигнал дзвінком, і всі швидко

спускалися у льох. Так тривало півтора року, аж до звільнення Кременця. «Гнатиюки повністю обслуговували побут своїх “квартирантів”»: забезпечували дровами, продуктами харчування, виносили нечистоти. Ніхто із сусідів не знав про жильців Гнатиюків, не здогадувалася і дочка, яка жила на другому поверсі цього будинку. Нюся розповідала Ірині Михайлівні, що у “комуні” були свої, це завжди прості, відносини, були ревності й кохання. Іноді довго доводилося сидіти у льосі, без денного світла, і дуже рідко виходити на вулицю» [68].

Про взаємини між єврейським народом і українським згадує Ніна Носкова (Масловська), яка не раз пробиралася до єврейського гетто, щоб якось передати їжу своїй найкращій подрузі Гітлі Гандель. Вона пам’ятає «вродливе обличчя і засмучені очі подруги. А в руках босоніжки, які так хотіла подарувати у вдячність за хліб... У тому далекому 1942 році ця єврейська дівчина розділила участь свого народу і була розстріляна на околиці Кременця» [69].

Віра Петрівна Семенишина згадує про те, як її мати передавала молоко одній єврейській родині. До війни ця сім’я утримувала магазин і неодноразово допомагала грішми, продуктами. «Між нами не було ворожнечі, – говорить вона, – ми співчували їх нещастю, горю, але допомогти не могли» [70].

Питання взаємин між обома народами замовчується у мемуарах колишніх учасників повстанського руху. До 1943 року українські вояки досить байдуже ставилися до проблем єврейського народу. Вони організовували військові акції проти нацистських окупантів, але жодної такої операції не проводили у підтримку єврейського населення. У «Щоденнику» 16-річного юнака Романа Кравченка-Бережного навіть засуджуються українські повстанці, які допустили таку трагедію, що сталася влітку 1942 року, і вказується на причетність української поліції до антиєврейських акцій. Однак, по-перше, це лише роздуми юнака, який не співчував українському націоналізму і суб’єктивно до нього ставився. По-друге, це звинувачення потребує значних доказів і розслідування. Окрім того, жодний очевидець тих подій це питання не піднімав.

Отже, у взаєминах між єврейським народом і українським на території Кременеччини панували доброзичливі стосунки, проявлялося співчуття жалю від трагедії, яку переживало єврейське населення, гуманізм, взаємодопомога, і лише зрідка байдужість, відчуження.

Розділ 3. Вшанування пам’яті жертв Голокосту

Для вшанування пам’яті жертв Голокосту у 1953 році з ініціативи парламенту Ізраїлю в Єрусалимі було створено «Яд Вашем» (в перекладі з іврити – «пам’ять та ім’я») – Меморіальний музей та інститут пам’яті жертв та героїв Опору. Цей комплекс став провідним у світі Меморіальним центром зі збереження пам’яті про Голокост. Головна мета комплексу – увічнити пам’ять шести мільйонів євреїв і тисяч єврейських громад, які були знищені нацис-

тами, а також віддати данину поваги борцям із фашизмом і Праведникам народів світу.

На території Кременеччини вшанування пам'яті жертв Голокосту розпочалося лише в умовах незалежності. Було створено товариство за участю наукових працівників музею Бернацького, Т. Сеніної, яке займалося збиранням імен жертв Голокосту, матеріалів та документів, що належать до цього періоду історії. В місцевих газетах було опубліковано ряд статей (переважно Т. Сеніної), в яких описувалися масові знищення єврейського населення під Хрестовою горою, біля Якутського тиру. Значну роль у роботі товариства відіграла Лариса Ключ (нині покійна), яка налагодила листування із громадянами Ізраїлю колишніми жителями Кременця. За її участю було організовано ряд вечорів, зустрічей. На жаль, після смерті Лариси товариство згорнуло свою діяльність, а значна частина документів, листів осіла у приватних колекціях і бібліотеках кременчан.

Збір матеріалів і документів, що стосуються геноциду єврейського народу, продовжує Кременецький краєзнавчий музей. У залі, який висвітлює період Другої світової війни, зроблено ряд експозицій, де представлено офіційні документи, світлини, спогади. Науковими працівниками музею О. Соловей, Т. Новицькою, О. Данилюк організуються виставки новозібраних матеріалів.

У 1992 році для увічнення пам'яті жертв Голокосту на місці колишнього Якутського тиру, де проводилися масові розстріли єврейського населення, було збудовано обеліск. Пам'ятник, спроектований архітектором з Єрусалима, символізує згорнуту Тору – пергаментні сувої П'ятикнижжя Мойсея. Цей обеліск був збудований і встановлений на кошти Держави Ізраїль. У музеї зберігаються фотографії, а також сценарій вшанування пам'яті жертв Катастрофи. На вулиці Льотчиків-Визволителів (колишньому тирі) зібралися не лише ветерани війни, жителі міста, прибули сюди й гості з Ізраїлю, більшість яких колишні кременчани. Пам'ятний знак про знищення євреїв встановлено й у Почаєві, на місці колишнього гетто. Однак у селі Катеринівка, де теж у роки нацистської окупації було гетто і було знищено близько тисячі євреїв, ніякого знаку не встановлено.

Основною проблемою вшанування пам'яті жертв Голокосту є те, що у Кременецькому районі не існує єврейської громади. Упродовж багатьох років залишається недосліджуваним, недоглянутим древнє єврейське кладовище, в місті не залишилося жодної людини, яка читає на івриті.

Всі жалоби з приводу увічнення єврейського населення, яке масово було знищене нацистськими окупантами у місті, здійснюються з ініціативи місцевої адміністрації, краєзнавців. Певну роль у цьому відіграють і районний відділ освіти, вчителі, учні ліцею, шкіл, які організують, беруть участь у конкурсах з історії Голокосту. Певним вшануванням пам'яті жертв масових розстрілів єврейського населення на Кременеччині є і це науково-пошукове дослідження.

Висновки

У цьому пошуковому дослідженні ми дійшли певних висновків:

Архівні джерела Кременецького краєзнавчого музею та свідчення очевидців періоду Другої світової війни підтверджують, що Голокост мав місце на території Кременеччини.

Аналіз документів і свідчень очевидців дали можливість показати особливості нацистської політики щодо єврейського населення в одному із районів Південно-Західної Волині, яка визначалася у морально-психологічному тиску на цей народ, влаштуванні гетто – ізольованої частини міста, де проживали євреї.

Найяскравішим доказом Голокосту на Кременеччині було організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами біля Хрестової гори в 1941 р., а також розстріли у котловані Якутського тиру в 1942 р. Жертвами терору та розстрілів стали 14 тис. євреїв, було знищено єврейську громаду, культові споруди, нанесено матеріальної шкоди, яка обраховується у 200 тис. крб.

Трагедія єврейського населення знайшла співчуття у кременчан-українців. У взаєминах між обома народами на території Кременеччини панували доброзичливі стосунки, проявлялося почуття гуманізму, взаємодопомоги, і лише зрідка байдужість, відчуження.

Проблема Голокосту залишається актуальною і донині. Вона потребує збору імен жертв Катастрофи, збору матеріалів, документів, що належать до цього періоду, а також увічнення пам'яті тих, що були знищені нацистськими окупантами.

Факти масових убивств, представлені в архівних матеріалах Кременецького краєзнавчого музею, свідченнях очевидців тих подій, є застереженням для майбутніх поколінь про неприпустимість встановлення тоталітарних режимів, які фізично знищують людей і свої імперські інтереси ставлять вище загальнолюдських цінностей. Моральні, загальнолюдські цінності можуть бути захищені лише самими людьми в громадянському суспільстві демократичної держави.

Список використаних джерел

1. Кременецький краєзнавчий музей (далі – ККМ) – 29334 – РК – 361.
2. ККМ – 27668 –Док – 3119 –А. 2-4.
3. Арабов М. На дорогах війни // Звезда Востока. – 1984. – № 1.
4. Спогади Філановського Г., записані Т. Сеніною 1995 р.
5. Монкевич В. З-під Хрестової гори // Контрасти. – 1983. – 10 листопада.
6. ККМ – і – 8570/7695/І – 44.

7. Спогади О. Сороки, записані М. Аврамишиною 2007 р.
8. ККМ – 1005 – Док. – 1765.
9. ККМ – і – 8570/7695/І – 84.
10. ККМ – і – 8570/7695/І – 54.
11. Сеніна Т. Жахливий червень 1941 року // Кременецький вісник. – 2004. – 19 червня.
12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993. – С. 270.
13. ККМ – 2563 – Док – 2510.
14. Спогади С. Шуцман // Кременецький вісник. – 1998. – 19 грудня.
15. ККМ – 27668 – Док – 3119 – А. 2-4.
16. Спогади Турик С., зібрав М. Чорнобай 1993 р.
17. Спогади Чорнобай Г. М., записані автором 2007 р.
18. ККМ. – і – 8570/7695/І – А.123.
19. ККМ – 27668 – Док – 3119 – А.2.
20. Гісем О.В. Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. – К., 2001. – С. 13.
21. ККМ – 1005 – Док. – 1963.
22. Спогади С. Турика, записані С. Сеніною 1992 р.
23. Гісем О.В. Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. – К., 2001. – С. 53.
24. ККМ – і – 8691/6955. 190.
25. ККМ – і – 8691/6955. 195.
26. Спогади Шишковської Є., записані автором 2007 р.
27. ККМ – і – 8691/6955. 198.
28. ККМ – і – 8691/6955. 198.
29. ККМ – і – 8691/6955. 199.
30. ККМ – і – 8570/7695/І – 114.
31. ККМ – і – 8570/76 ККМ – 30112 – Док. – 3362 95/І – 74.
32. ККМ – 30112 – Док. – 3362 (спогади Вериківської І. М.).
33. ККМ – 30112 – Док. – 3362.
34. ККМ – 30112 – Док. – 3362.
35. ККМ – 30112 – Док. – 3362.
36. ККМ – і – 8691/6955/І. 200.
37. ККМ – 29334 – РК – 361.
38. ККМ – і – 8691/6955/І. 200.
39. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 151.
40. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 159.
41. ККМ – 2563 – Док. – 2510.
42. Спогади Ковальчука Л., записані О. Данилюк, 1995 р.

43. Спогади Грищенко Д., записані автором 2007 р.
44. ККМ – і – 8691/6955. 204.
45. ККМ – 2563 – Док – 2510.
46. ККМ – 27669 – Док – 3120 – А. 2-4.
47. Спогади Філановського Г., записані Т. Сеніною 1995 р.
48. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець, 1999. – С. 145.
49. Спогади Е. Германович, перекладені М. Гецевич.
50. Спогади Е. Германович, перекладені М. Гецевич.
51. Спогади Е. Германович, перекладені М. Гецевич.
52. Спогади Чорнобай В. (Семенишина), записані автором 2007 р.
53. Спогади Е. Германович, перекладені М. Гецевич.
54. Спогади Бакалець Р. (Нечай), записані автором 2007 р.
55. Спогади Чорнобай В. (Семенишина), записані автором 2007 р.
56. Спогади С. Шуцман // Кременецький вісник. – 1998. – 19 грудня.
57. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. – К., 2001. – С. 19.
58. ККМ – 27669 –Док – 3120 – А. 2-4.
59. Обрії порозуміння / Упор. А. Ленчовська. – К.: Дух і Літера, 2007. – С. 174.
60. Спогади О. Сороки, записані автором 2007 р.
61. Спогади Чорнобай Г. М., записані автором 2007 р.
62. ККМ – і – 8570/7695/І – А.54.
63. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 178.
64. Касплер Х. Відгукніться // Хадашот (Новини). – 1994. – № 10 (жовтень).
65. Спогади Ковальчука Л., записані О. Данилюк, 1995 р.
66. Спогади Гнатюк, записані Т. Сеніною, 1992 р.
67. ККМ – 30112 – Док. – 3362 (спогади Вериківської І. М.).
68. ККМ – 30112 – Док. – 3362.
69. Спогади Масловської Н. (Носкової), записані автором 2007 р.
70. Спогади Чорнобай В. (Семенишина), записані автором 2007 р.
71. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – К., 1996. – С. 56.
72. Красевич Ю. Від ОУН, УПА до святого престолу. – 2001. – С. 27.
73. Трачук І. Ми від фашизму звільнені в важкій двобої // Діалог. – 2004. – 2004.
74. Спогади Д. Свириденко, записані О. Соловей 1994 р.

Додатки

1. Фото будинку єврейської синагоги.
2. Фото зруйнованого Кременця.
3. Фото гетто.
4. Фото виду на гетто.
5. Фото зондеркоманди на фоні Замкової гори.
6. Фото єврейської колони, яку ведуть по вулиці Кременця.
7. Фото членів надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів на Кременеччині.
8. Аркуш Комісії з розслідування нацистських злочинів.
9. Фото пожежі на центральній вулиці міста.
10. Фотокопія «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного.
11. Фотокопія «Спогади» Василя Підмурного.
12. Фото з експозиції музею.
13. Фото пам'ятного знаку у Почасві.
14. Фото пам'ятника жертвам Голокосту у Кременці.
15. Свідчення очевидців (відео).

РЕЦЕНЗІЯ

НА РАБОТУ МАРИИ АВРАМИШИНОЙ «ГОЛОКОСТ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ НА ОСНОВІ ФОНДІВ КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ І СВІДЧЕНЬ ОЧЕВИДЦІВ»

Работа М. Аврамишиной посвящена малоизученному аспекту истории Холокоста – малоизвестной странице истории Холокоста – уничтожению еврейского населения города Кременец и округи. По замыслу, работа должна соответствовать тому жанру исследовательских работ, которые в западной историографии именуется «case study», то есть изучение региональных, местных обстоятельств исторического явления, имевшего более широкие географические и временные границы. Кременец – одно из тысяч мест, в которых нацистами проводилось «окончательное решение еврейского вопроса», и наши знания о данном месте существенно пополняют общую картину Холокоста. Вместе с тем, данный жанр и предложенная постановка темы подразумевает, что автор не только рассмотрит и проанализирует обстоятельства Холокоста в одном отдельно взятом месте сами по себе, но и сравнит их с тем, как геноцид происходил в соседних районах, областях и местностях, выявит и покажет, чем было обусловлено общее и особенное в истории Катастрофы в данном месте. Кроме того, тема исследования в том виде, как она сформулирована, обещает не только применение историко-описательного и сравнительного подходов, но и привлечения методов еще одной исторической дисциплины – источниковедения. Как же автор обосновывает и реализует поставленные перед собой задачи?

Структура работы соответствует общепринятому научному исследованию. Работа состоит из вступления, трех разделов основного текста, заключения, списка использованной литературы и приложений. Актуальность темы автор обосновывает «отсутствием общего комплексного исследования проблемы Холокоста на территории края» и выделяет задачи, объект и предмет исследования (называя в качестве предмета исследования архивные источники Кременецкого краеведческого музея и свидетельства очевидцев о злодеяниях нацистских оккупантов на территории Кременеччины). В первом разделе автор дает довольно подробный источниковедческий обзор материалов, на которых строится в дальнейшем его исследование. Во втором разделе и его частях автор последовательно на основании имеющихся источников создает описание событий Холокоста в данном регионе, последовательно характеризуя этапы преследований еврейской общины: первые расстрелы евреев в июле 1941 г. под

Крестовой горой (попутно поднимая болезненную для сегодняшнего украинского общества проблему участия украинских солдат батальона «Нахтигаль» в антиеврейских акциях в Кременце), идентификацию евреев и ограбление общины, создание и существование гетто и последовавшее затем уничтожение евреев города летом 1942 г. в Якутском типе. Отметим, что, говоря в данном месте о еврейской администрации гетто и ее роли, автор приводит мнение (основанное на мемуарах одного свидетеля), что в целом к юденрату у кременчан было негативное отношение. Это мнение должно быть проверено путем поиска дополнительных свидетельств, одного источника в данном случае недостаточно. Также недостаточно оснований для того, чтобы в разделе об украинско-еврейских отношениях в годы Холокоста делать вывод о том, что в целом «господствовали доброжелательные отношения», тем более что автор приводит в своем исследовании примеры разного, порой диаметрально противоположного отношения к евреям и их судьбе. Отдельный интерес представляет третий раздел, где говорится о современном состоянии увековечения памяти погибших.

Отмечая в целом высокий уровень проделанной автором работы и продемонстрированное им умение привлекать комплекс различных источников для реконструкции событий Холокоста, а также многоаспектное исследование поставленной темы, отметим, что для более полного ее раскрытия не хватает уже упоминавшегося нами в начале рецензии сравнительного анализа – то есть описания того, насколько события Катастрофы в данном регионе были схожими, а в чем они отличались от «окончательного решения еврейского вопроса» нацистами в других регионах оккупированной Украины. Такое сравнение помогло бы лучше понять специфику Катастрофы в исследуемом регионе. Более подробного анализа заслуживают затронутые автором проблемы участия коллаборационистских органов и националистических формирований в Холокосте. Это направление можно было бы посоветовать автору развивать в будущей работе. Несмотря на незначительные указанные недочеты, работа выполнена на высоком уровне и, по нашему мнению, заслуживает оценки «9» по 10-балльной шкале и может быть рекомендована на призовое место в конкурсе «История и уроки Холокоста».

*Михаил Тяглый,
научный сотрудник УЦИИХ*